

הרב עזריאל כאב"ד

ירושלים

ספר 'כסא אליהו'

(דפוס ירושלם תרכ"ה)

א

בשנת תרכ"ה נדפס בירושלים, בדפוס ר' ישראל בק, ספר בשם 'כסא אליהו'. שם מחברו פלאי, וכאשר מודיע המביא לבית הדפוס בשער הספר: 'ולא נודע מי הוא המחבר'. ברם, דבר זה היה ברי לו למלביה"ד – שגם הוא פלאי – שצדיק גדול הוא המחבר שכפי הנראה הכירו אישית, ועל כן נושא הוא תפלה שזכות המחבר תעמוד לו – 'יהא רעוא שזכות המחבר יעמוד לכל המשתדלים בהדפסתו'.

ועל כל פנים למדנו, שהמביא לבית הדפוס של הספר, ומחבר הספר הם שני אנשים נפרדים. בספר 'ספרי ירושלם הראשונים' (מס' 112) לש' הלוי כתוב, שבטופס הספר 'כסא אליהו' שנשלח כתשורה לר' משה מונטיפיורי, והנמצא עדיין בספרייתו שבלונדון, נחקקו המלים 'ולא נודע מי הוא המחבר'.

הוא אומר, שהמו"ל של הספר לא הוציא לאור ספר מכת"י ישן נושן משנים קדמוניות שנתגלגל לידו ולא ידע איש את מחברו, אלא שהמחבר הגדול היה חי, כפי הנראה בירושלם, בשנת הדפסת הספר, ומסתבר עד מאד לומר, שלר' משה מונטיפיורי, שירושלם וחכמיה היו קרובים אל לבו, כן הודיעו מי הוא המחבר.

ספר זה, ראשו ורובו עניני קבלה ומיועד ליודעי ח"ן. אך חלקו מדבר על מעלת התפלה, השתדלות בקיום מצוות ודקדוק בהם, מזהיר על לימוד משניות (דף פג ע"ב), על אופן לימוד גפ"ת בעיון (דף פה), על מעלת המחדש חידושי תורה (דף פו), החיוב ללמוד את כל חלקי התורה (דף פו ע"ב), וענין תקיעת שופר וראש השנה (דף פז פח).

עוד כתוב שם בספר 'ספרי ירושלם הראשונים', שיש המייחסים ספר זה להגאון רבי אליהו סולימן מני זצ"ל¹; וכי גם הגאון רבי עקיבה יוסף שלזינגר זצ"ל מזכיר את הגרא"ס מני באחד מספריו, כבעל מחבר הספר 'כסא אליהו'.

1 תולדות הגאון רבי אליהו סולימן מני זצ"ל שבהמשך דברינו, לקוחים מהספר 'רבי אליהו מני', שחיבר נכדו רבי משה מני, ונדפס בירושלם תרצ"ו.

רבי אליהו סולימן מני נולד בבגדד בחודש תמוז שנת תקע"ח (שם עמוד 74), עלה לארץ הקודש בשנת תרט"ז, ושימש כאב"ד ור"מ בעיר חברון. שם נפטר ביום ח' תמוז שנת תרנ"ט (עמוד 80). לאחר פטירתו הופיעו מכתביו את הספר 'קדושת צדיק' בעניני קדושה, ירושלם [תרס"ד]. 'זכרונות אליהו', כל כולו עניני הלכה בארבעת חלקי שלחן ערוך, מסודרים על פי א"ב, ירושלם תרצ"ו-תרצ"ח. בשנת תשכ"א נדפסו בירושלם ספריו 'ברכת אליהו' 'מעיל אליהו' בעניני קבלה.

כמדומה, שלכשנדפדף מעט בין עלי הספר, יקשה עלינו להתייחס לשמועה שהגרא"ס מני הוא מחבר הספר. ונבסס דברינו.

ב

מחבר הספר 'כסא אליהו' שלפנינו, ממעט להביא מספרים אחרים. המובאות שבספר הן מספר 'פרדס רימונים' לרמ"ק²; מכתבי האריז"ל [דרך אגב, בכמה וכמה מקומות הוא מקפיד לציין על כתבי האריז"ל: 'שסידר מהר"ש ויטאל זל"ה'³] ספר 'עולת תמיד' 'שסידר מהר"י צמח'⁴, גם ספר זה הוא מקבלת האריז"ל; וכן פעם אחת את הגהת הרש"ש⁵.

יוצא מן הכלל היא התייחסותו של המחבר לספר 'נפש החיים' לרבנו חיים מוואלוז'ין, ממנו הוא מצטט, ויותר נכון לומר מעתיק, ולא קטעים קצרים, אלא פרקים שלמים, והוא מכנהו מורנו ורבנו, מורי הגאון. ואלו הם המקומות:

א. בדף טו ע"א: 'והא לך עוד לשון הרב הגאון החסיד מורנו ורבנו רבי חיים אשכנזי זלה"ה'. ובסוגריים: נפש חיים ש[נער] התפלה'. וכאן מובא ציטוט ארוך מהשער השני ב'נפש החיים' – סוף פרק א, וכן את הפרקים ב' ג' ד' בשלמותם.

[ואדהכי, מדבריו ניתן ללמוד על שינויים מסוימים שנעשו על ידי עורכי הספר 'נפש החיים' עובר להדפסתו בשנת תקפ"ד. ראשית, את שער ב הוא מכנה 'שער התפלה'. ועוד, כהמשך ישיר לפרק ד בשער ב הוא מעתיק את ההגהה שבשער א (!) פרק טז]. ובסופו של הציטוט (בדף יח ע"א): 'עד כאן דברי הגאון רבנו חיים זלה"ה, והדברים אמתיים וברורים'.

ב. בדף סח ע"ב מביא מה שכתב הגר"ח ב'נפש החיים' לכוין בשעת התפלה את צורת האותיות – 'וכאשר העיד בזה מורנו הרב הגאון מהר"ח זלה"ה'.

ג. בדף פא ע"ב: 'אעתיק לך בס"ד דברי מורי הגאון מהר"ח ז"ל בכתב יד'. ובהערה למטה: 'ועתה בדפוס, והוא ס' "נפש החיים" שער ב, פרק יב'. ומעתיק כאן את הקטע האחרון של פרק יב, וכן את כל פרק יג, למעט ההגהה.

ובסופו של הציטוט: 'ואתה הקורא נעים הבט נא וראה בדברי מורי הגאון זל"ה וכו'.

ג

והתמיהה בוקעת ועולה, קמה וגם ניצבה: מה לו לרבי אליהו סולמן מני זצ"ל – שנולד בבגדאד, ובשנת פטירת הגר"ח מוואלוז'ין, תקפ"א, היה בן שלש שנים בלבד – לכנות אותו

2 בדף יד ע"ב, לא ע"ב.

3 בדף יב ע"א, יח ע"א, שם ע"ב, לו ע"ב, סו ע"א, פב ע"ב.

4 דף יד ע"א.

5 דף סב ע"ב.

כמורו ורבו. חס ליה לגברא רבא כהגאון המקובל רבי אליהו סולימן מני זצ"ל להעלות על שפתיו דברים שאינם אמת.

גם, עד שנת תרכ"ה כבר נדפס הספר 'נפש החיים' לפחות שלש פעמים – בשנים תקפ"ד, תקצ"ז ותרכ"א. ותמה תמה אקרא, בכל ירושלם הפרושית כבר לא מצא הגרא"ס מני זצ"ל שום טופס משלושת המהדורות הללו כדי לצטט ממנו, אלא ספר 'נפש החיים' כתב-יד דוקא, ולא סתם כתב יד, אלא כזה שנכתב עוד לפני שנערך לדפוס. והוא דבר מוזר עד מאד.

לאחרונה יצא הספר 'כסא אליהו' בהדפסה חדשה ובהידור רב על ידי 'חברת אהבת שלום' בירושלם. מהדיר הספר אינו נוגע בנקודות שהזכרנו, אך מביא בהקדמתו את דברי הריא"ז מרגליות שהעלה השערה אחרת, והיא: שמחבר הספר הוא לא הגאון המקובל רבי אליהו מני, אלא הגאון המקובל רבי נסים עני.

כפי הנראה, גם הריא"ז מרגליות לא היה ניחא ליה, מסבות שאינן ידועות לנו, לקבל את השמועה שהגראס"מ הוא מחבר הספר, ולזה יצא לייחס הספר לחכם אחר. אך אין לנו אלא לחזור ולתמוה, מה ארוכה העלה בהשערותיו, שכן עד כמה שידוע, גם רבי נסים עני לא היה תלמידו של הגר"ח מוואלוז'ין, וגם הוא לא נדנדה עריסתו בכבל אלא קרוב לזמן פטירת הגר"ח ברוסיה הלבנה, ומהיכי תיתי להעמיס עליו שאמר דברים אשר לא כן הם – לכנות את הגר"ח 'מורי'.

עוד זאת, אחר פטירתו של הגראס"מ נדפסו תולדותיו על ידי בנו בהקדמת הספר 'שיח יצחק' (ירושלם תרס"ב) וכן בחוברת נפרדת בירושלם תרצ"ו. גם, בשנת תשכ"א נדפס בירושלם ספרו של רבי אליהו סולימן מני 'ברכת אליהו' מכת"י, עם הקדמה ארוכה מבנו, המספר בארוכה על תולדות אביו – ובכל אלו לא הוזכר כלל ענין הדפסת הספר 'כסא אליהו'. הלוא דבר הוא.

וראה ב'פתח דבר' לאיש יודע דבר ה"ה הגרי"מ הלל שליט"א בהקדמתו לספר 'מנהגי ק"ק בית יעקב בחברון' להגראס"מ (הוצאת 'חברת אהבת שלום', ירושלם תשע"ה), שכתב בפשיטות: 'וכנודע, שהגר"א מני ז"ל לא חפץ בחיים חיותו להדפיס חידושי תורתו, לטעמים הכמוסים עמו'.

ד

ועוד אחרת, בראש הספר 'כסא אליהו' מהדורת 'חברת אהבת שלום' מופיע צילום דף מהכת"י המקורי של הספר, והוא כתוב באותיות צור"ר. ובו הגהה בכת"י של רבי אליהו סולימן מני בכתב ספרדי רגיל.

צילום כתב ידו של הגראס"מ מצאנו בעוד כמה מקומות – בראש הספר 'ליקוטי אליהו', בספר 'מן הגנזים' (ספר שלישי, עמוד קמ), ובקובץ 'אליבא דהילכתא' (חלק פג, עמוד ג), כל הספרים הללו יצאו לאור על ידי 'חברת אהבת שלום' – ובכל אלו, כתב ידו של רבי אליהו סולימן מני הוא בכתב ספרדי רגיל.

כמדומה, שהעובדה שרק הספר 'כסא אליהו' זכה להכתב באותיות צורת רש"י – אומרת: דרשני.

ואמנם, דבר זה ניתן להיבדק על ידי אלו המצויים אצל כתביו של הגראס"מ – אם ישנם עוד ספרים משלו שנכתבו בכתב יד דומה לשל 'כסא אליהו'.

חייבים אנו לציין, שההשערה שהגראס"מ הוא מחבר הספר 'כסא אליהו' אינה בורכתא, שכן גם בספרו 'שיח יצחק' הוא מעתיק פרקים שלמים מתוך הספר 'נפש החיים'⁶.

אבל המעיין יראה, שמשום מה, בשום אחד מהמקומות הללו אינו מכנה את הגר"ח בשם 'מורי', כשם שמכנהו בספר 'כסא אליהו'.

ואולי גם כדאי להוסיף, שבכל ספריו מביא את כתבי האריז"ל עשרות רבות של פעמים, וכמדומה שבשום מקום אינו טורח לציין – 'סידור מהר"ש ויטאל זל"ה'.

כיון שבהשערות גרידא עסקינן, ואנן, קבלה בידינו ששערי השערות לא ננעלו. לכן יורשה נא גם לכותב השורות להעלות השערה – מיהו מחברו הפלאי של הספר 'כסא אליהו' המדובר.

נקודת המוצא היא – הידיעה הפשוטה, הברורה שהיא גם מחויבת המציאות: לא יעלה על הדעת, שגדולי ישראל, צדיקים וקדושים, יגידו, או ידפיסו בספריהם דברים שאינם עולים בקנה אחד עם האמת.

ולכן, אם מחבר הספר 'כסא אליהו' מכנה את הגר"ח מוואלוז'ין – 'מורי הגאון מהר"ח ז"ל', הרי שהמחבר אמור להיות תלמידו בפועל של הגר"ח מוואלוז'ין.

ה

ועתה: אחרי שהמחבר הציב לנו ציון כמה וכמה פעמים, שהגר"ח מוואלוז'ין היה מורו ורבו; ואכן, העתקת פרקים שלמים מספר 'נפש החיים' לתוך ספר קטן יחסית כספר 'כסא אליהו' היא מעשה 'תלמיד מובהק' לרבו הנערץ – לא נותר לנו אלא לשית לב למסילה זו, ובה נלך ונבקש, מי מתלמידי ישיבת וואלוז'ין בתקופת הגר"ח זל"ה, חי בירושלם ברבע הראשון של המאה השביעית ת"ר-תרכ"ה היא שנת הדפסת הספר, והמחבר עדין בחיים חיותו. וזאת אשר עלתה בידינו:

א. רבי שמואל ב"ר צבי הירש אב"ד דאֶלְהִינְאָו וַאֲיוּיָא⁷, בעל מחבר ספר 'מנחת שמואל' על מסכת ברכות, 'שערי דמעה' ועוד⁸.

6 בהקדמת המחבר דף א ע"ב, דף ו ע"א, דף כ ע"א, כח ע"א, סו ע"ב, פח ע"ב.
7 דאֶלְהִינְאָו שוכנת מזרחית לוילנא, צפונית למינסק. ואיוויא היא דרומית לדאֶלְהִינְאָו, צפונית למינסק.
8 ראה מעט אודותיו בספר 'עץ חיים' לר' משה צינוביץ (עמוד 1), ולא באנו כאן אלא להוסיף מעט על האמור שם:

מוזכר גם בספר 'תולדות חכמי ירושלם' לר' אליעזר ריבלין (ירושלם תרפ"ט, חלק שלישי, עמוד 232-231). ובמילואים לחלק שלישי (עמוד 69), מובא מה שכתב לו הגאון רבי יעקב משה חרל"פ: שמעתי ממו"ר הגאון הקדוש רבי יהושע צבי מיכל זצ"ל שפירא בעל 'ציץ הקדש', שהגאון הקדוש רבי נחום משאדיק הספידו (לרבי שמואל מדאֶלְהִינְאָו) בעת הלוייה, והפליג על גודל כוחו של הנספד בהוראה, ואמר עליו שלא נשאר כמותו. והרכה בהספד ובככיה, עד שנראה לפי דבריו כאילו כל הקהל אין להם אלא להקבר עם הצדיק רבי שמואל ז"ל.

- רבי שמואל דאָלהינאָווער נפטר ביום ג' מנ"א שנת תרי"ח⁹. כלומר, שבע שנים קודם שנת הדפסת הספר.
- ב. רבי יוסף שטיינהארט מסמאָרגאָן¹⁰. היה מבאי ביתו ואוכלי שולחנו של הגר"ח מוואלוז'ין, ורבו המובהק של הגאון רבי הירש מיכל שפירא¹¹. נפטר ביום א' דחול המועד פסח, שנת תר"ך. חמש שנים לפני הדפסת הספר, גם הוא אם כן, אינו בא בחשבון.
- ג. רבי שמעון זרחי אב"ד טאָווריג¹² ויעקובשטאַט¹³. היה מראשוני תלמידיו של הגר"ח מוואלוז'ין. בסוף ימיו עלה לירושלם ונסתלק לבית עולמו ביום ט' אלול תר"ך¹⁴.
- גם הוא אפוא נפטר חמש שנים לפני הדפסת 'כסא אליהו'.
- ד. רבי יעקב ב"ר מנדל מלוצין¹⁵. נפטר י"ט טבת תרל"ב¹⁶.
- ה. החמישי מתלמידי הגר"ח מוואלוז'ין שחי בירושלם באותה תקופה, היה רבי יוסף זונדל מסלאנט תלמידו הגדול של הגר"ח. ואודותיו אין אנו צריכים להאריך, שכן כל מעשה תקפו וגבורתו בכל חלקי התורה, וגודל ענותנותו, כתובים על ספר 'הצדיק רבי יוסף זונדל מסלאנט'¹⁷.

ו

אך מן הראוי לציין פרט אחד מתולדותיו:
בספר 'חלקת מחוקק'¹⁸ מעתיק את אשר נחרט על ציון מצבתו של רבי זונדל מסלאנט:

פ"נ

ר' יוסף זונדל ב"ר

בנימין ביינש מסלאנט

נלב"ע יום ב' ג' מרחשון ש'

תרכ"ו

תנצבה

- 9 'חלקת מחוקק', ירושלם תרס"ד, חוברת ט, דף מג ע"א.
- 10 שוכנת בין וילנא לדאָלהינאָו.
- 11 ראה אודותיו בספר 'תולדות חכמי ירושלם' (חלק ג, עמוד 258). ובהקדמת הגאון רבי יעקב משה חרל"פ לספר 'צבי לצדיק' (ירושלם תרס"ז), בפרק ב, שם מספר על רבי יוסף שטיינהארט.
- 12 שוכנת צפונית מערבית לקובנה.
- 13 בלטביה, דרומית מזרחית לריגה.
- 14 היה מראשוני תלמידיו של הגר"ח מוואלוז'ין. בסוף ימיו עלה לירושלם ונסתלק לבית עולמו ביום ט' אלול תר"ך. מחידושי תורתו נדפס הספר 'נחלת שמעון' ווילנא תרנ"ז.
- ראה אודותיו בספר 'עץ חיים' לר' משה צינביץ (עמוד 175); ובספר 'חכמי ליטא' להרב משה זעירא (הוצאת אגודת 'נחליאל', ירושלם תשנ"ח, חלק ב, עמוד 212).
- 15 שוכנת צפונית מזרחית למינסק.
- 16 'חלקת מחוקק', ירושלם תרס"ב, חוברת ז, דף מב ע"ב.
- 17 נדפס לראשונה בירושלים תרפ"ז.
- 18 חוברת ז, ירושלם [תרס"ב], דף מב ע"ב.

ומוסיף שם המחבר רבי אשר לייב בריסק שערך את פנקס 'חברא קדישא גחש"א' שעדיין בכתב יד, וזה לשונו:

הרב הצדיק מוה"ר יוסף זונדיל זצ"ל, מרוב ענותנותו ציוה שלא לכתוב על אבן מצבתו שום תואר. ועל פי הוראת חתנו הרב הגאון מורינו ורבינו ר' שמואל סלאנט שליט"א, ניתן לכתוב תואר ר'.

כלומר, רבי יוסף זונדל מסלאנט סרב לכתוב על מצבתו אפילו את הפחות שבתארים. אלא שחתנו הגרש"ס הורה שלא לשמוע לו בזה, אלא להוסיף על מצבתו את האות הבודדת – ר'. מן הראוי לציין שרבי יוסף זונדל היה כאן 'נאה מקיים' את מה שבעל 'כסא אליהו' היה 'נאה דורש', שכן ב'כסא אליהו' הוקדש פרק שלם ל'ביטול ההפרזות בתארים' (עמוד קנא במהדורת 'חברת אהבת שלום'), עד כדי שהורה שלא לכתוב שום תואר על מצבתו.

מאידך מצאנו גם שבעל 'כסא אליהו' היה 'נאה דורש' את מה שהגריז"ס היה 'נאה מקיים'. בשנת תרס"ד נדפס בירושלם 'ספר התקנות לחברה אור תורה משמורים' שנוסד על ידי הגריז"ס בשנת תר"ז ראה שם. ובספר 'כסא אליהו' (עמוד קנא, במהדורת 'חברת אהבת שלום') מעורר לעשות תיקון זה ולהעמיד משמורים.

כבר הזכרנו שבעל 'כסא אליהו' מעתיק קטע ארוך מאד מ'נפש החיים' (שער ב, פרק יב). גם הגריז"ס, משום מה, חיבה יתירה היתה נודעת לו לדברים אלו עד כדי שמצא לנכון לעשות 'קיצור' לפרק הזה – ראה בספר 'הצדיק רבי יוסף זונדל מסלאנט' (דפוס ירושלם תרפ"ז, עמוד נד והלאה). אכן, חפיפה מאד מענינת בין הספר 'כסא אליהו' לרבי זונדל מסלאנט.

ז

מעתה, אם בהשערות עסקינן, כי אז אין כרבי זונדל מסלאנט מי שנאה לו להעלים את העובדה שהוא מחברו של ספר, ולזה אולי ביקש מעמיתו הצעיר ממנו, הגאון רבי אליהו סולימן מני זצ"ל לטפל בעריכת הספר ובהדפסתו, ולפיכך נתלה הדבר בו. והגראס"מ עצמו, שלפי שידע באמת מיהו מחבר הספר, וגם הכיר את עוצם גדלו של רבי זונדל, היטיב להאציל לעצמו ברכה: 'יהא רעוא שזכות המחבר יעמוד לכל המשתדלים בהדפסתו'.

ואם רבי זונדל הוא המחבר העלום של 'כסא אליהו', מובן מה שהשתמש בכתב-יד של הספר 'נפש החיים' בצורתו המקורית, וכפי שהעתיק לעצמו עוד בחיי רבו רבי חיים [שנפטר בשנת תקפ"א], קודם עריכתו לדפוס [בשנת תקפ"ד].

כאמור לעיל, אין זו אלא השערה בלבד. לא נגענו בספר גם בקצה המטה. כי אין בידינו מאומה ולו בכדי לסתום חגירת צפורן. יבואו יודעי ח"ן, וכאלו הבקיאים באמת בתורת הגר"א ותלמידו הגר"ח זלל"ה, ושמא יכירו בספר זה, שאכן ביסודו הוא מבית מדרשם של רבותינו אלה, והיה זה שכרנו.

ולסיום, מאמר זה לא בא לקנתר ולא לנגח, חס ליה לזרעיה דאבא בר אבא מלעשות כן, רק בא לחפש האמת. הספר 'כסא אליהו' יקר לנו עד מאד, יהא מחברו אשר יהא, אבל דוקא משום יקרותו בעינינו, קשה לנו מאד לקבל שהקדוש מחבר הספר יאמר דבר שאינו אמת. ואגב, מספר זה ישנן שתי הדפסות, ויש שינויים ביניהם. ואולי היה שיבוש בהדפסה הראשונה, ואשר על כן חזרו והדפיסו אותו.